

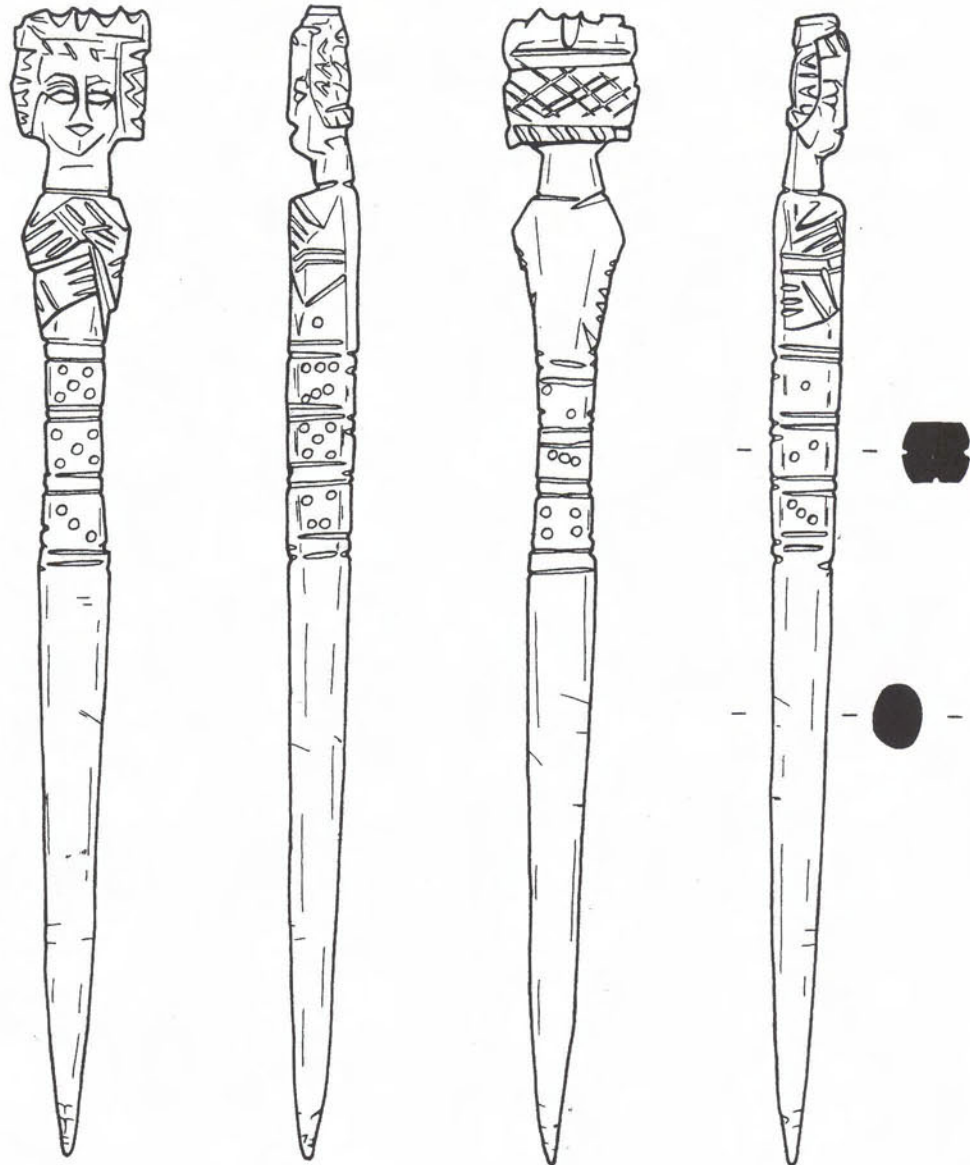
Een middeleeuwse dobbelaar?

Een benen voorwerp uit de Zuidwal

In het depot van de BAM sluimert in een onopvallend plastic doosje onder het inventarisnummer 6835 een zeer fraaie BAM-dochter: een glanzend gepolitoerd benen voorwerp, dat in 1989 is aangetroffen bij een opgraving langs de Zuidwal (afb. 1). Het 15 cm lange en maximaal 1,8 cm brede voorwerp is gevonden op een lemen vloer van een groot middeleeuws huis. Op grond van het in, onder en op deze vloer aangetroffen materiaal kan de vondst worden gedateerd in de globale periode ca 1275 - ca 1350. Het compleet bewaarde voorwerp is waarschijnlijk vervaardigd uit walrusivoor.

Het bovenste gedeelte van het voorwerp bestaat uit een op driedimensionale, maar wat afgeplatte wijze afgebeeld hoofd van een man of een vrouw met de handen gekruist over de borst. Onder de gekruiste handen is op alle vier de zijden een combinatie afgebeeld van waarschijnlijk één worp met drie dobbelstenen. Misschien moeten de gekruiste handen worden gezien als een beschermend gebaar over de dobbelstenen. Zichtbaar zijn de worpen 13 (5+5+3), 15 (6+5+4), 9 (2+3+4) en 6 (1+2+3). De onderste helft van het voorwerp bestaat uit een forse naald met een ronde doorsnede.

Het is een raadselachtig voorwerp, zowel qua voorstelling als qua functie. Uit de 13e en 14e eeuw zijn ons uit West-Europa geen exacte parallellen met eenzelfde functie bekend. Voorwerpen met een vergelijkbare vorm zijn in de literatuur wel eens beschouwd als schrijfstift, weefinstrument, een in de grond gestoken speelstuk of een haarnaald. De laatste mogelijkheid lijkt oppervlakkig gezien het meest waarschijnlijk. Het enige nadeel aan deze verklaring is, dat haarnaalden van een dergelijk type rond 1300 uit West-Europa niet bekend zijn. Uit opgravingen in Londen zijn

benen schaakstukken bekend, die niet op een bord werden gebruikt, maar met de punt in de grond werden gestoken. Deze vondsten dateren echter uit een latere periode, de 16e tot de 19e eeuw. Tegen een interpretatie als schrijfstift pleit het grote formaat van ons voorwerp en de afwezigheid van een vlakke bovenkant, waarmee het

Afb. 1. De ivoren naald van de Zuidwal, opgraving 1989. Voor-, zijaanzichten en achteraan-zicht. (Tekening: I. Cleijne. Schaal 1:1)

geschrevene kon worden gewist. Voor de voorstelling op het voorwerp is het iets gemakkelijker parallellen te vinden. Zo is de haardracht typerend

voor de haarmode van adellijke jongelieden rond 1300. Het bestaat uit loshangend haar, opzij en aan de

achterzijde recht afgeknipt in een zogenaamd 'page'-kapsel, aan de onderzijde bijeengehouden door een band, waarschijnlijk bestaande uit textiel (fluweel?). Directe parallellen van op deze wijze weergegeven mannenkoppen zijn bekend van benen en ivoren mesheften, die in opgravingen in geheel Europa, in Frankrijk, Engeland, Scandinavië, het Baltische gebied tot in Rusland, Duitsland en Zwitserland zijn aange troffen. Ondanks de ruime Europese verspreiding gaat het bij deze mesheften om geringe aantallen, niet meer dan enige tientallen in totaal. In alle gevallen is op deze mesheften niet, zoals bij ons voorwerp, alleen het hoofd afgebeeld, maar een volledige, staande figuur in een mantel. De meest voorkomende voorstelling geeft een jonge man weer, die een jachtvalk op de arm draagt. Een voorbeeld uit Zürich is afgebeeld op afb. 2.

Slechts in één geval, op een mesheft, opgegraven in Saint Denis, is een dobbelspeler afgebeeld. In tegenstelling tot de in een mantel geklede valkeniers, is de dobbelspe-

ler uit Saint Denis afgebeeld als een vrijwel naakte, alleen in een onderbroekje geklede, op zijn knieën zittende jongen. Tussen zijn knieën liggen

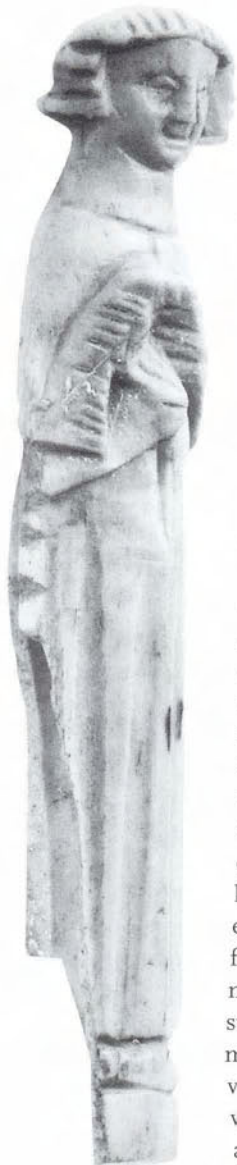
twee dobbelstenen, terwijl hij lijkt te grijpen naar een derde verdwenen dobbelsteen.

In de literatuur is de veronderstelling geuit, dat de mesheften met de valkeniers model staan voor de ideale, hoofse aristocraat. Als dit correct is, ligt het voor de hand aan te nemen, dat de naakte dobbelspeler staat voor het tegendeel, de door begeerte naar de gemakkelijke winst van het gokspel tot de bedelstaf gebrachte jongeling, die al zijn bezittingen, inclusief zijn kleren, heeft verpand. Dit is des te waarschijnlijker, als we bedenken, dat het populaire dobbelspel in deze periode zeer omstreken was en zelfs in 1254 en 1256 door koning Lodewijk IX van Frankrijk expliciet verboden is. Uit de 13e en 14e eeuw kennen we talrijke stedelijke verordeningen, die zijn bedoeld om het dobbelen zoveel mogelijk te reglementeren en rellen en vechtpartijen als gevolg van het spel te beperken. Een belangrijk middel hierbij was de instelling van stedelijke speelhuizen en toezichhouders. Gezien de stilistische overeenkomsten, ligt het voor de hand aan te nemen, dat het voorwerp van de Zuidwal aansluit bij de thematiek, zoals die in de mesheften is weergegeven. We zien dezelfde haardracht en hoofdtooi als bij de geklede ideale aristocraat met de valk en de naakte, tot armoede gebrachte jongeling met de dobbelstenen. Evenals bij de jongeling uit Saint Denis is het dobbelspel gesuggereerd door de voorstelling van het dobbelen met drie dobbelstenen, de meest voorkomende variant van het dobbelspel. We kunnen ons afvragen, of het voorwerp van de Zuidwal moet worden geïnterpreteerd als een morele waarschuwing tegen het dobbelspel, dat werd gezien als een instrument van de duivel. We weten dat bij deze interpretatie specifieke worpen een aparte symbolische betekenis hadden. Zo kennen we de betekenis, die volgens de getallensymboliek werd gehecht

aan de worpen 1 t/m 6. Daarom is het mogelijk, dat ook de hier afgebeelde worpen een voor de tijdgenoten begrijpelijke waarschuwing hebben bevat. Het belangrijkste probleem bij de interpretatie van het voorwerp blijft echter, dat we de functie niet kennen. Speelde het misschien een rol bij de organisatie van het dobbelspel? Werd het gebruikt bij waarzeggerij, bijvoorbeeld over de kansen in de liefde, waarvan bekend is dat hiervoor worpen met drie dobbelstenen werden gebruikt? Had het toch één van de hierboven genoemde functies? Suggesties van lezers voor oplossing van dit intrigerende probleem zijn welkom.

Literatuur

Voor de nu bekende benen mesheften rond 1300 uit Engeland, Scandinavië en nw Europa, zie: M. Bencard, 'Om et middelalderligt knivskaf fra Ribe', in: *Saertryk fra Ribe Amt 1975 (Festskrift til H.K. Kristensen)*, 36-61. Belangrijke aanvullingen in M.D. Howe, 'A medieval knife-handle from Crowland, Lincolnshire', in: *Medieval Archaeology* 27 (1983) 146-150 en M.A. Hall, 'An Ivory Knife Handle from the High Street, Perth: Consuming Ritual in a Medieval Burgh', in: *Medieval Archaeology*, 45 (2001) 169-188. Voor vergelijkbare mesheften uit Zwitserland en Frankrijk: G. Keck, 'Eine figürliche Beinschnitzerei aus dem höfischen Zürich', in: *Zürcher Denkmalpflege, Stadt Zürich 1997/98*, 1-12. Voor het mesheft met de dobbelspeler uit Saint Denis zie: *L'art au temps des rois maudits Philippe le Bel et ses fils 1285-1328* (Tentoonstellingscatalogus Grand Palais, Paris, 17 mars-29 juin 1998), (Paris 1998) 168-169. Voor het middeleeuwse dobbelspel: W. Tauber, *Das Würfelspiel im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Eine kultur- und sprachgeschichtliche Darstellung* (Frankfurt am Main-Bern-New York-Paris 1987) en G. Blaschitz, 'Das Würfelspiel im Hoch- und Spätmittelalter unter besonderer Berücksichtigung der Würfelszenen in der Oldenburger Bilderhandschrift des Sachsenspiegels', in: M. Fansa, ed., *Der Sassen Speyghel. Sachsenspiegel-Recht-Alltag, 2 Bände* (Tentoonstellingscatalogus Oldenburg 15-01 bis 02-04 1995), (Oldenburg 1996) II, 307-323.

Afb. 2. Ivoren mesheft uit Zürich.
(Uit: Keck 1997-98)